

Irena Wodzianowska,
ZMIERZCH UNII: STRUKTURY TERYTORIALNE
I PERSONALNE CERKWI GRECKOKATOLICKIEJ
W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII WIEKU NA
BRASŁAWSZCZYŹNIE,
Lublin–Tczew: Wydawnictwo „Bernardinum“, 2018, 503 p.,
ISBN 978-83-64256-11-0

Bažnytinės unijos idėja po kelių nesėkmingų bandymų XV a. Abiejų Tautų Respublikoje buvo realizuota XVI a. antroje pusėje. Lietuvos Brastose 1596 m. spalio 18 d. vykusiamе Ortodoksų Bažnyčios sinode dalis ortodoksų hierarchų su Kijevo metropolitu Mykolu Rahoza (Michał Rahoza) priešakyje paskelbė susijungiantys su Katalikų Bažnyčia. Tų pačių metų gruodžio 15 d. Zigmantas Vaza universalu patvirtino šią Ortodoksų ir Katalikų Bažnyčių sąjungą. Taip atsirado nauja konfesija – unitai (nuo XVIII a. vadinti graikų apeigų katalikais). Unitai išlaikė Ortodoksų Bažnyčios liturgiją, tačiau pripažino Apaštalų Sosto viršenybę ir katalikybės dogmas. Unitų Bažnyčia¹ perėmė Ortodoksų Bažnyčios organizaciją. Naujos konfesijos atsiradimas daugiau nei porai šimtmečių (Lietuvos Brastos unija buvo panaikinta XIX a. – buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse 1839 m., Lenkijos Karalystėje – 1875 m.)² iš esmės pakeitė valstybės religinį žemėlapi (iki XVII a. devinto dešimtmečio unija apėmė praktiškai visą LDK teritoriją) ir tapo religinių kovų priežastimi (dalį ortodoksų hierarchų nesutiko su Brastos unijos nutarimais. Rusijos imperija Lietuvos Brastos unijos priešininkus – dizunitus – naudojo kaip ingerencijos į ATR vidaus reikalus įrankį).

Mečislovas Jučas, aptardamas unitų ir graikų orientalistų kontroversijas XVIII a. pirmoje pusėje, yra taikliai pastebėjęs, kad unija į Lietuvą atėjo Vakarų civilizacijos tiesiogiai veikiama. Katalikiškoji Lietuva buvo tos civilizacijos skleidėja į rytus, į jai pavaldžias baltarusių žemes. Lenkijos uždavins,

¹ Lietuvos istoriografijoje graikų apeigų katalikų (unitų) šventovei ar ši tikėjimą išpažįstančių institucinei struktūrai įvardyti vartojamas terminas „bažnyčia“. Lenkijos istoriografijoje vyrauja terminas „cerkvė“. Šiame tekste vartojamas Lietuvos istoriografijoje vyraujantis terminas (monografijos autorė sutinkamai su Lenkijos istoriografijoje susiklosčiusia tradicija vartoja terminą „cerkvė“).

² Unitų Bažnyčia atkurta buvo tik XX a.; žr. Egidijus Norvaišas, „Unitai“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 24, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013, p. 364–365.

pasak Jučo, graikų apeigų katalikų tikėjimo sklaidos procese yra kur kas didesnis – ji unijos idėją skleidė į Ukrainą³. Čia aptariama Irenos Wodzianowskos, Liublino Jono Pauliaus II katalikiškojo universiteto profesorės, monografija skirta ukrainietiškajai unitų tikėjimo sklaidos linijai. Autorės tyrimo objektas įvardytas pavadinimo paantraštėje – Braclavo regiono graikų apeigų katalikų administracinės struktūros ir dvasininkija.

Braclavo regionas įėjo į XVI a. paskutiniaisiais metais įsteigtos Kijevo graikų apeigų katalikų metropolinės vyskupijos sudėtį. Pastarosios vyskupijos hierarchinėms struktūroms buvo pavaldūs ir LDK unitai. Witoldo Kołbuko sudarytame ir publikuotame Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios administracinių struktūrų sąrašė, atspindinčiame situaciją apie 1772 m., metropolinės Kijevo-Vilniaus vyskupijos parapijos suskirstytos į dvi dalis: lietuviškąją, t. y. LDK žemėse esančią, ir Karūnos, t. y. Lenkijos Karalystės parapijas⁴. Šios metropolinės vyskupijos pavadinimas istoriografijoje įvairuoja. Akademiniėje Lietuvos istoriografijoje XVIII a. laikotarpiui įvardyti pastaraisiais metais įsitvirtina dvigubas – Kijevo-Vilniaus – pavadinimas⁵. Tyrėjai sutaria, kad dvigubas pavadinimas yra sąlygotas politinių pokyčių – Kijevas ATR nepriklausė faktiškai jau nuo XVII a. vidurio, Vilniuje buvo pagrindinė metropolijos katedra, o vadinamosios „pagalbinės“ katedros (*katedry „pomocnicze“*) taip pat buvo LDK žemėse – Gardine, Minske, Naugarduke⁶. Oficialusis metropolijos pavadinimas nesikeitė nuo metropolijos įsteigimo. Wodzianowska prioritetą teikia oficialiajam, t. y. „Kijevo unitų metropolijos“, pavadinimui. Konstatavusi, kad XVIII a. viduryje Šv. Sofijos šventovę perėmus ortodoksams (monografijos autorė ortodoksų tikėjimą išpažįstantiems įvardyti vartoja terminą „pravoslavai“), Kijevas neteko turėto graikų apeigų katalikų metropolijos sostinės statuso, nurodo, kad „katedras turėjo Kijevo-Vilniaus metropolinė vyskupija“ (p. 34). Toliau šios minties neplėtoja, tad redakcinis riktas tampa prielaida rasti klaidingai tezei apie dvi administracines struktūras: Kijevo metropoliją ir Kijevo-Vilniaus metropolinę vyskupiją. Wodzianowska Vilniui priskirti metropolijos sostinės vaidmens nuo XVII a. vidurio taip pat nelinkusi. Pasak tyrėjos,

³ Mečislovas Jučas, „Katalikų unitų ir graikų orientalistų kontroversijos XVIII a. pirmojoje pusėje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1998, t. 12, p. 317–326.

⁴ Witold Kołbuk, *Kościół Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin: Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 1998, p. 81–151.

⁵ Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos istorija*, t. 7, d. 1: *Trumpasis XVIII amžius (1733–1795)*, Vilnius: Baltos lankos, Lietuvos istorijos institutas, 2012, p. 347.

⁶ P.vz., Zigmantas Kiaupa, *op. cit.*, p. 347; Witold Kołbuk, *op. cit.*, p. 30–31.

tai buvusi viena iš pagalbinių katedrų (p. 34). Tokia interpretacija anaip tol nepaneigia fakto, kad tiek autorės analizei pasirinktojo Braclavo regiono Ukrainoje, tiek to meto LDK žemėse gyvenę graikų apeigų katalikų tikėjimo išpažinėjai priklausė to paties metropolito jurisdikcijai. Tad ši monografija galėtų būti pravarti ir besigilinantiesiems į unitų metropolinės vyskupijos „lietuviškosios“ (Kořbuko terminas) dalies raidos problemas⁷. Juo labiau kad 1617 m. Naugarduko sinode naują Šv. Bazilijaus regulą paskelbė ir centralizuotą Šv. Bazilijaus vienuolynų kongregaciją, kurios centro vaidmuo teko vienuolynui Vilniuje, sudarė Kijevo unitų metropolijos metropolitas Juozapas Benjaminas Rutkskis (Józef Welamin Rutski)⁸. Tyrėjai linkę manyti, kad pastarasis faktas turėjo įtakos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios organizacinėms formoms ATR teritorijoje, nes būsimieji šios Bažnyčios hierarchai buvo iš bazilijonų vienuolių⁹.

Monografiją sudaro „Įvadas“ (p. 7–16), pagal analizuojamas temas į keturis skyrius suskaidyta dėstomoji dalis (p. 17–366), „Pabaiga“ (*Zakończenie*) įvardytos išvados (p. 367–375) ir 4 priedai (p. 405–462). Taip pat pateikti duomenys, įprasti kiekvienam mokslo veikalui, kaip antai geografinė (p. 467–489) ir asmenvardžių (p. 491–503) rodyklės, svarbesnių santrumpų sąrašas (p. 377–378), panaudotų šaltinių ir literatūros bibliografija (p. 379–404), monografijos tekste esančių lentelių ir diagramų bei žemėlapių sąrašas (p. 463–465). Mokslo monografijoms ir straipsniams tradiciškai jau įprasta tapusios (Lietuvoje leidžiamiems mokslo darbams tai būtinas elementas) santraukos anglų kalba nėra.

⁷ Kiaupos kone prieš dešimtmetį išsakyta mintis apie XVIII a. Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios būklės LDK žemėse tyrinėjimų trūkumą (Zigmantas Kiaupa, *op. cit.*, p. 347) tebėra aktuali. Kiek daugiau pastaraisiais metais tyrėjų dėmesio sulaukė Bazilijonų vienuolynų raidos peripetijos ir veikla; žr., pvz., *Kultūrų kryžkelė: Vilniaus Švč. Trejybės šventovė ir vienuolynas*: Kolektyvinė monografija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017. Minėtini gausūs Aldonos Vasiliauskienės tekstai apie Bazilijonų ordiną ir jos inicijuota Padubysyje veikusio vienuolyno jubiliejinė konferencija (svarbesni tyrinėjimai nurodyti 2009 m. publikuotame straipsnyje: Aldona Vasiliauskienė, „Šv. Bazilijaus Didžiojo ordinas: istorinis kontekstas“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir rašties tradicijos*, sudarė Sergejus Temčinas, Galina Miškinienė, Marina Čistiakova, Nadiežda Morozova, (ser. *Bibliotheca Archivi Lituanici*, 7), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, p. 45–58).

⁸ Remigijus Černius, „Bažnytinė unija“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 89.

⁹ Andrzej Gil, Igor Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014, p. 178.

„Ivade“ glaustai nusakyta tyrimo objektu pasirinkto regiono specifika politiniu ir konfesiniu aspektu, pristatyta temos istoriografija, šaltiniai, anonsuoti pagrindiniai tyrimo klausimai. Atkreipusi dėmesį į istoriografijoje funkcionuojančią tezę apie Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios ATR atskirose žemėse politinės situacijos sąlygotus istorinės raidos ypatumus (p. 7–8), autorė užsibrėžia tikslą atskleisti pokyčius, vykusius šios Bažnyčios struktūrose Stanislovo Augusto Poniatovskio valdymo laikotarpiu Braclavo regione (p. 9–10). Tai Pietinio Bugo pakrantėje, dabartinės Ukrainos teritorijoje esančios žemės, iki Liublino unijos priklausiusios LDK, vėliau, iki antrojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1793 m. – Lenkijos Karalystei. Autorė tyrimui pasirinkto objekto teritorines ribas nusako pagal to meto laikotarpio pasaulietinį administracinį padalijimą ir apsiriboja Braclavo ir Kijevo vaivadijomis. Tačiau nagrinėdama konkrečius procesus pastarosios geografinės erdvės viduje prioritetą teikia bažnytinėms administracinėms struktūroms – dekanatams ir parapijoms (p. 9–10).

Imponuoja tyrimui pasitelktų archyvinių šaltinių geografija – panaudoti dokumentai iš penkiose valstybėse (Lenkijos, Lietuvos, Rusijos, Ukrainos, Vatikano) esančių 20 archyvų ir bibliotekų rankraščių skyrių (archyvinių duomenų sąrašas p. 379–382). Nurodomos taip pat tyrimui panaudotos dokumentų akademinės publikacijos, vienu ar kitu aspektu liečiančios pasirinkto regiono unitų istoriją (p. 15).

Pirmajame skyriuje („Sytuacija polityczna, społeczna i religijna w drugiej połowie XVIII wieku“, p. 17–88) remdamasi istoriografijoje funkcionuojančiais vertinimais ir šaltinių duomenimis autorė pateikia visuomeninės-politinės-konfesinės vadinamųjų rytinių ATR žemių situacijos pjūvį. Pramaišiusi su iš pirmo žvilgsnio enciklopediniais duomenimis (pavyzdžiui, graikų apeigų katalikų vyskupijų ir parapijų statistika (p. 31–32 ir kt.), istorinių įvykių kontekste glaustai atskleista komplikuota Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios Braclavo žemėse padėtis. Tai regionas, tradiciškai niokotas karų, alintas nuolatinių totorių įsiveržimų.

Vienas iš būdingesnių analizei pasirinkto regiono konfesinės kultūros ypatumų – tikinčiųjų konversijos. Jos vyko dviem kryptimis, t. y. į Graikų apeigų Katalikų Bažnyčią perėję ortodoksai pasikeitus politinei situacijai vėl būdavo priversti grįžti į ortodoksų tikėjimą. Konversija į Ortodoksų Bažnyčią ypač sustiprėjo po ATR padalijimų, kai Kijevo-Vilniaus metropolinės vyskupijos teritorija atsidūrė Rusijos imperijoje (po 1793 m. padalijimo Braclavo vaivadija tapo gubernija). 1795 m. rugsėjo mėnesio įsaku imperatorė Kotryna II panaikino unitų parapijas Minsko, Voluinės, Podolės ir Brac-

lavo gubernijose¹⁰. Monografijoje, remiantis istoriografija, minėtasis įsakas datuotas rugsėjo 6 diena ir rašoma, kad imperijai atitekusiame teritorijose į ortodoksų tikėjimą neperėję unitai perduoti Polocko vyskupo Heraklio Lisovskio jurisdikcijai (p. 81–82). Autorė nekomentuoja cituojamo įsako punktų, kuriais, kaip aiškėja, klaidingai teigiama, kad šiose teritorijose likę unitų vienuolynai ir bažnyčios yra prijungiamos prie Baltarusijos unitų vyskupijos ir perduotos valdyti vietos arkivyskupui Lisovskiui.

Antrajame monografijos skyriuje („Organizacija terytorialna Cerkwi Grekokatolickiej na Braclawszczyźnie“, p. 91–182) pateikta Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios dekanatų ir parapijų tinklo analizė. Teritorinės organizacijos raidą autorė aptaria plačiame kontekste, atskleisdama dekanatų ir parapijų tinklo vystymosi ypatumus politinių įvykių kontekste. Skyrius pagal nagrinėjamus klausimus suskaidytas į septynis poskyrius. Aptarti ir klausimai, kurie pagal tematiką, atrodo, nėra būtini pasirinktai analizės kryptčiai, pavyzdžiui, bažnyčių inventorius ir architektūra (p. 156–174). Kita vertus, būtent tokio pobūdžio ekskursai leidžia autorei ne tik pateikti kur kas pilnesnį Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios vaizdą, bet ir iškelti klausimus, kurie galėtų tapti atskiromis tyrimo objektais. Antai konstatavusi, kad regione dominavo mediniai unitų sakraliniai pastatai, autorė glaustai aptaria jų architektūros skirtumus. Tyrėjos manymu, unitų bažnyčių architektūra nagrinėjamu laikotarpiu buvo glaudžiai susijusi su geografinėmis padėtimis. Vaivadijos pietinių dekanatų parapijų bažnyčios dėl nuolatinių totorių išpuolių būdavo kur kas dažniau suniokojamos. Atstatymui prireikdavo ne vienerių metų. O ir atstatytosios, kaip anksčiau, buvo skurdžios, išore neretai mažai skyrėsi nuo gyvenamųjų trobesių (p. 159–160). Dėl sudegintų šventovių Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios patiriamus nuostolius vaizdžiai atspindi lentelėje, remiantis vizitacijos protokolų duomenimis, susisteminta informacija apie vienos iš šventovių pirminės statybos ir renovacijos datą (p. 161–162). Aptiriamos ir materialinės parapijų veiklos sąlygos (p. 174–182). Akcentuojama, kad Braclavo vaivadijoje materialų parapijos pagrindą sudarė parapijos steigėjų, vadinamųjų koliautorių, dažniausiai pasiturinčių bajorų ir magnatų, klebono išlaikymui skiriamos beneficijos – arimai, ganyklos, miškai, tvenkiniai (p. 175). Grynieji pinigai parapijoms

¹⁰ Rusijos įstatymų rinkinyje šis įsakas paskelbtas su žyma „be dienos“ (без числа), t. y. nurodyti tik metai ir mėnuo; žr. 1795 m. rugsėjo mėn. įsakas Nr. 17.391, in: *Полное собрание законов Российской империи, первое собрание*, т. 23 (1789 – 6 ноября 1796), Санкт-Петербург, 1830, p. 791–793; prieiga prie PSZ rinkinių: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.

būdavo užrašomi labai retai (p. 180). Pagal beneficija skirtą aprūpinimą ir parapijiečių skaičių visos parapijos devinto dešimtmečio pradžioje buvo suskirstytos į tris klases (p. 180–181).

Trečiajame skyriuje („Duchowieństwo“, p. 183–295) nagrinėjama Braclavo regiono unitų dvasininkijos socialinė kilmė, išsimokslinimas ir pasirengimas dvasinei tarnystei, materialinė situacija, identifikuojamos ir aptariamoms luomo moralinio lygmens problemos. Analizuojami duomenys susisteminti lentelėse (šiam skyriuje jų yra 22) ir diagramose. Konstatuojama, kad šaltinių bazė ukrainietiškoje žemėje, lyginant su baltarusių-lietuvių teritorija, unitų dvasininkijos socialinės kilmės analizei yra nepalyginamai skurdesnė, tad prozopografiniam tyrimui, analogiškam Dzianiso Liseičikavo parengtam LDK unitų žinynui¹¹, pasak autorės, duomenų nepakanka (p. 192). Pasitelkus išlikusių šaltinių duomenis (dauguma jų pirmą kartą įtraukiami į mokslo apyvartą), Wodzianowskai pavyko aptarti Braclavo regiono dvasininkiją kaip socialinę grupę. Ši grupė buvo ganėtinai skaitlinga. 1785 m. duomenimis 41 Braclavo vaivadijos unitų dekanate veikė 1076 bažnyčios, kuriose tarnavo 1170 dvasininkai (p. 189–190). Prieinama prie išvados, kad savo socialine kilme dauguma jų buvo iš dvasininkų ir bajorų, o tik vienas kitas iš miestiečių ar valstiečių (p. 195). Pasak autorės, analizuojamu laikotarpiu didesnis dėmesys pradėtas kreipti į dvasininkų intelektualinį pasirengimą. Aptarusi dvasininkų pasirengimo įvairovę, autorė konstatuoja, kad nuo aštunto dešimtmečio pradžios vis daugiau į unitų dvasininkus išsventintų jaunuolių buvo baigę katalikiškas mokyklas (p. 201). Mokslai pasaulietinėse mokyklose negalėjo pakeisti dvasininkų ugdymo seminarijose. Tačiau pastarųjų stigo (p. 203). Braclavo regiono parapijose tarnavę dvasininkai teologinį išsilavinimą įgydavo Počaivo (Почаїв), Podolės Kameneco, Satanivo (Сатанів) seminarijose. Gabesni buvo siunčiami į Popiežiaus kolegiją Lvove ar Popiežiaus dvasinę seminariją Vilniuje, kuriai nuo 1773 m. vadovavo bazilijonai. Ketinimai įsteigti nuolat veikiančią seminariją Braclavo vaivadijoje nebuvo realizuoti (p. 203–206). Šio regiono unitų dvasininkų moralinių principų ir politinių nuostatų analizė (p. 280–295) vertintina kaip argumentas įžvalgai apie konfesinės priklausomybės svarbą XVIII a. pabaigos ATR padalijimams. Pateikti pavyzdžiai, kai buvę uolūs unitų dvasininkai radikaliai keičia savo pažiūras, tapdami ne mažiau uoliais Ortodoksų Bažnyčios tarnais, turėjo įtakos jų parapijiečių savanoriškai konversijai.

¹¹ Дзяніс Лісейчыкаў, *Святар у беларускім соцыюме: Прасапаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг.*, Мінск: Беларусь, 2015.

Diskutuotina, ar ketvirtasis monografijos skyrius („Wierni w życiu Kościoła lokalnego“, p. 297–366), kuriame gilinamasi į tikinčiųjų religines praktikas, aptariamas parapinių brolių ir amatininkų cechų vaidmuo, karitatyvinės veiklos formos, buvo būtina šios monografijos, skirtos Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios teritorinių struktūrų ir dvasininkijos kaip socialinės to meto visuomenės grupės analizei, dalis. Kita vertus, tokios nagrinėjamų klausimų spektrą išplečiančios metodologinės prieigos dėka Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios vaizdas Braclavo regione XVIII a. antroje pusėje tampa kur kas išsamesnis.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Irenos Wodzianowskos atliktas ir monografija apibendrintas tyrimas vertintinas kaip svarbus įnašas ne tik į Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios, bet ir apskritai į Abiejų Tautų Respublikos konfesinės kultūros tyrinėjimus. Argumentuotos įžvalgos ir interpretacijos, solidi panaudotų šaltinių bazė leido autorei profesionaliai atskleisti Braclavo regiono Graikų apeigų Katalikų Bažnyčios struktūrų raidą plačiame politinių ir kultūrinių realijų kontekste. Platus nagrinėjamų klausimų spektras leidžia manyti, kad knyga bus pravarti ne tik Bažnyčios istorikams, bet ir į socialinės istorijos klausimus besigilinantiesiems tyrinėtojams.

ALDONA PRAŠMANTAITĖ